

**PRZEMIANY OSADNICZE W NEOLICIE I POCZĄTKACH EPOKI
BRĄZU W DORZECZU GÓRNEJ I ŚRODKOWEJ OBRY.
GEOGRAFIA OSADNICTWA**

THE SETTLEMENT CHANGES IN THE UPPER AND MIDDLE
OBRA RIVER BASIN IN THE NEOLITHIC
AND EARLY BRONZE AGE. THE SETTLEMENT GEOGRAPHY

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 17 czerwca 2009 r.)

WSTĘP

Dorzecze górnej i środkowej Obry, czyli w przybliżeniu obszar środkowo-zachodniej Wielkopolski, to teren o długiej i bogatej tradycji badań archeologicznych. Jednakże stan badań jest dalece niezadowalający, szczególnie w kwestii przemian osadniczych w neolicie i początkach epoki brązu. Jest to obszar, gdzie zarejestrowano wiele kluczowych dla omawianej problematyki stanowisk, które zostały zbadane wykopaliskowo (Racot, Kielczewo, Łęki Małe, Bruszczewo). Dodatkowo cały teren został objęty prospekcją powierzchniową w ramach akcji AZP. Ponadto istotne są liczne dane archiwalne przedstawiające bogate materiały źródłowe, niejednokrotnie nigdy niepublikowane. Jest to zatem ogromna pula informacji, stwarzająca inspirujące pole badawcze dla bardziej wnikliwych analiz cech osadnictwa.

W pracy ujęto obszar znajdujący się w dorzeczu górnej i środkowej Obry. Ze względu na bifurkację (skanalizowana Mosinka) teren zlewni tej rzeki obejmuje także lewobrzeżny odcinek Warty w okolicach Mosiny. Do rozważań celowo włączono także strefy wododziałów (okolice Bytnia) w celu uchwycenia ewentualnych prawidłowości zasiedlenia także na obszarach znajdujących się poza ustalonymi ramami oraz będących na styku dwóch różnych systemów rzecznych (okolice Mosiny, Gostynia).

Ramy chronologiczne pracy ujęte są w przedziale, który delimitują: pojawienie się pierwszych śladów penetracji najstarszych społeczności agrarnych u schyłku VI tysiąclecia p.n.e. do rozpadu ostatnich mikroregionów wczesnej epoki brązu (tutaj wiązanych ze schyłkową fazą kultury unietyckiej), co przebiegało równolegle z początkami kształtowania się struktur osadniczych wiązanych ze starszą epoką brązu. Tak określony prze-

dział czasowy doskonale wpisuje się w ciągłość wcześniej prowadzonych wyczerpujących studiów nad dynamiką zasiedlenia regionu górnej i środkowej Obry od środkowego okresu epoki brązu do XI w.

ROZDZIAŁ I. HISTORIA I STAN BADAŃ

Niniejsza dysertacja przedstawia zarys studiów osadniczych na wybranym obszarze. Specyfika pracy, która łączy nauki humanistyczne i przyrodnicze, wymaga przedstawienia w równym stopniu historii badań dorzecza górnej i środkowej Obry zarówno w wymiarze tradycyjnego wymienienia dokonań archeologów, jak i wyszczególnienia zasług przyrodników w dziedzinie paleogeografii analizowanego terenu. Są one niezbędne dla pełniejszego formułowania wniosków odnośnie przemian osadniczych, szczególnie w szerszym aspekcie chronologicznym. Dodatkowo zdecydowano się oddzielnie podsumować dotychczasowe wyniki badań polowych oraz opracowań syntetyzujących, które dotyczą omawianego obszaru, i osobno osiągnięć naukowców na polu badań nad pradziejowym osadnictwem, dokonując przeglądu wykorzystanych dotąd „narzędzi” w tej dziedzinie archeologii.

W związku z istotnym brakiem studiów nad osadnictwem neolitu w dorzeczu Obry przedstawiono wyniki badań dla obszaru Wielkopolski dotyczące innych epok jako ważne studium porównawcze dla omawianego zagadnienia. Ponadto ukazane zostały najistotniejsze ustalenia dotyczące zachowań osadniczych w epokach neolitu i wczesnego brązu na sąsiednich obszarach.

ROZDZIAŁ II. PRÓBA REKONSTRUKCJI NATURALNEGO ŚRODOWISKA NEOLITU I WCZESNEJ EPOKI BRĄZU W DORZECZU GÓRNEJ I ŚRODKOWEJ OBRY

Próba rekonstrukcji środowiska naturalnego w odległych epokach nigdy nie jest zadaniem łatwym. Wymaga współpracy wielu dyscyplin naukowych i ogromnych nakładów na żmudne i pracochłonne badania. Szczególne wyzwanie dla tego typu opracowań stanowi niewątpliwie zlewnia środkowej Obry. Obecnie jest to rzeka w dużym stopniu sztucznie przekształcona, stanowiąca sieć zmeliorowanych kanałów.

Nie sposób przecenić roli naturalnych warunków dla rozwoju sieci osadniczej, które w wyraźny sposób determinują to zjawisko. Wyniki takich badań mogą dać kapitalne możliwości interpretacyjne, szczególnie w dziedzinie archeologii osadnictwa: preferowane nisze ekologiczne przez poszczególne kultury, metody adaptacji środowiska przez pradziejowe społeczności czy wpływ przemian klimatyczno-środowiskowych na zmiany tradycji osadniczej.

Odtworzenie środowiska naturalnego w omawianych w niniejszej pracy ramach chronologicznych oraz zachodzących w analizowanym czasie przemian jest punktem

wyjścia do dalszych rozważań. Skupiono się przede wszystkim na analizie dokonanej w dziedzinie możliwości odtworzenia naturalnych warunków panujących w interesującym nas przedziale chronologicznym.

ROZDZIAŁ III. CHARAKTERYSTYKA I KRYTYKA ŹRÓDEŁ WYKORZYSTYWANYCH W BADANIACH NAD OSADNICTWEM PRADZIEJOWYM

Wykorzystana w niniejszej pracy podstawa źródłowa została oparta przede wszystkim na danych pozyskanych w trakcie akcji AZP. Ponadto pula informacji została uzupełniona o wyniki kwerendy w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz dostępną literaturę na temat badań lub tylko lokalizacji stanowisk na omawianym obszarze. Uwzględniono także zapiski badaczy, zarówno niemieckich, jak i polskich, prowadzących rozpoznanie terenowe oraz dokumentujących stanowiska i znaleziska luźne (O. Dobrindt, E. Schlicht, J. Kostrzewski, S. Jasnosz). Dodatkowo, przeprowadzono także weryfikacyjne badania powierzchniowe.

Obszar zlewni górnej i środkowej Obry to teren niezwykle zróżnicowany pod względem fizjograficznym, podzielony na liczne jednostki fizyczno-geograficzne. Stwarza to dodatkowe utrudnienia w prowadzeniu badań AZP przez zróżnicowany dostęp w terenie dla obserwacji powierzchniowej. Zbadany obszar obejmuje 164 arkusze AZP, uzyskano dane dla 162, w tym w 6 przypadkach w niepełnym wymiarze. Łącznie powierzchnia terenu objęta opracowaniem wyniosła około 6000 km².

Już we wstępnych rozważaniach zwrócono uwagę na wiele pułapek, na które można się natknąć w procesie analitycznym opartym na wynikach badań powierzchniowych. Budując hipotezy przedstawiające skomplikowane zależności w sieci struktur osadniczych, badacz powinien legitymować się pełną świadomością odnośnie do pewnych ograniczeń, jakimi obciążone są dane pozyskane w ramach akcji AZP. Dzięki temu z lepszym efektem poznawczym można wykorzystać interpretacyjne możliwości tego systemu.

Mimo wielu oczywistych utrudnień AZP jest aktualnie jedyną bazą danych, którą można wykorzystać w szerokopłaszczyznowych badaniach nad geografią osadnictwa. Dostępne dane uzupełnione o informacje archiwalne, literaturę, wcześniejsze badania powierzchniowe, a następnie prospekcje weryfikacyjne tworzą łącznie ważne narzędzie dla próby zanalizowania struktur osadniczych społeczności pradziejowych. Dodatkowo posiłkowano się także wykonanymi na tym terenie zdjęciami lotniczymi, które w kilku miejscach wykazały ślady po naziemnych konstrukcjach. Przeprowadzono badania weryfikacyjne na wybranych obszarach. Prospekcje powierzchniowe odbywały się w obrębie dwóch głównych projektów badawczych. Pierwszy był związany z ustaleniem tła osadniczego w promieniu 5 km od osady wczesnobrązowej w Bruszczewie. Kolejny dotyczył rozpoznania przejawów megalityzmu w Wielkopolsce.

Metody, które pozwalają na poszerzanie możliwości analitycznych geografii osadnictwa, jest coraz więcej. Przyrost ten jest w bezpośredni sposób związany z rozwojem technik komputerowych i, co za tym idzie, coraz większymi możliwościami analitycznymi. W niniejszej pracy, w trybie analizy rozmieszczenia punktów osadniczych, posłużono się „narzędziami” szeroko stosowanymi od dawna w tego typu opracowaniach. Wszystkie podstawowe metody wykorzystane w jakikolwiek sposób w niniejszej pracy (w całości lub częściowo, czy też w sposób łączony) pokrótce omówiono (1 – rozkładów przestrzennych J. R. Hoddera & C. Ortona, 2 – najbliższego sąsiada P. J. Clarka & F. C. Evansa, 3 – teoria miejsca centralnego W. Christallera, 4 – wieloboków Thiessena wraz z 5 – modelowaniem XTENT, 6 – model Roberta Foleya, 7 – analiza zasięgu stanowiska oraz obszaru eksploatowanego przez stanowisko: model łączony Flannery’ego, 8 – model rotacyjny, 9 – metoda mikroregionalna). Dodatkowo starano się zmaksymalizować dostępne bazy danych Systemu Informacji Geograficznej. Zarysowano najważniejsze możliwości analityczne, jakie prezentują te modele badawcze, z krótkim komentarzem na temat ich ograniczeń.

Przedstawione metody i modele badawcze mają istotną wagę poznawczą, ale także wiele mankamentów. Wykorzystanie kilku metod badawczych jednocześnie daje jednak szansę uzyskania wiarygodnych wyników. Każda metoda ma swoje zalety i wady, które można zrównoważyć, stosując kolejną metodę do porównania. Wzajemne łączenie i krzyżowanie się różnych modeli na poszczególnych poziomach wnioskowania, wraz z nowoczesnym systemami geograficznych baz danych oraz z odwzorowaniem przemian środowiska naturalnego tworzy praktycznie jedną, wielowymiarową, ogólną koncepcję analizy struktur osadniczych.

Zaproponowano metodę trójstopniowego modelowania strukturalno-środowiskowego. Metoda ta ma na celu wyznaczenie zasięgu oddziaływania skupisk osadniczych egzystujących w tym samym czasie. Na wstępie należy rozpoznać strukturę osadniczą rozpatrywanej jednostki kulturowej. Nie jest tutaj najistotniejsze, aby wyodrębnić stanowiska o jednakowym charakterze i pozycji w hierarchii struktury osadniczej. Nie zawsze będą to tylko duże osady centralne, mogą to być równocześnie cmentarzyska lub intensywniejsze zgrupowania mniejszych osiedli. Kształt uzyskanych w ten sposób terytoriów należy poddać korekcie. Uwzględnia się uwarunkowania środowiskowe: hydrografię, geomorfologię i gleby (linie nie mogą być prowadzone „w powietrzu” bez uwzględnienia naturalnych barier ograniczających swobodne przemieszczanie się, jak i ewentualnych elementów, które w większym stopniu generują osadnictwo). Na podstawie tej stopniowanej analizy uzyskuje się podział badanego obszaru na strefy oddziaływania skupisk osadniczych, które mogły egzystować równocześnie.

W przeprowadzonych analizach struktur osadniczych łączono ze sobą poszczególne metody badawcze lub tylko ich elementy, które były użyteczne dla niniejszych rozważań. Na tej bazie stworzono wielostronną, trójpoziomą (multilateralną) metodę analityczną. W pracy położono szczególny nacisk na powiązanie tych modeli badawczych z dostępnymi danymi dotyczącymi paleogeografii.

ROZDZIAŁ IV. STRUKTURY OSADNICZE W NEOLICIE I POCZĄTKACH EPOKI BRĄZU W DORZECZU GÓRNEJ I ŚRODKOWEJ OBRY

Problematyka związana z przemianami osadniczymi na obszarze objętym niniejszym opracowaniem została zaprezentowana w postaci skartografowanych punktów w trzech różnych skalach. Każdy kolejny kartogram to uszczegółowienie rozmieszczenia śladów osadniczych względem poszczególnych elementów środowiska (hydrografii, geomorfologii i gleb). Pozwala to na prowadzenie obserwacji badawczej na trzech różnych poziomach analitycznych. Dzięki temu uzyskano informacje o zróżnicowanych zakresach, niemożliwych do zaobserwowania przy analizie tylko z jednej perspektywy. Każdy z poziomów determinuje wykorzystanie odmiennych modeli badawczych, także o różnym stopniu uszczegółowienia danych. Każdy z kartogramów osobno przedstawia rozmieszczenie pozostałości osadniczych poszczególnych kultur. Ponadto zdecydowano się także na analizę rozkładu punktów o nieokreślonej przynależności kulturowej, zdefiniowanych jedynie ogólnie jako neolit. Zazwyczaj tego rodzaju dane nie są brane pod uwagę w procesie analizy struktur osadniczych. Jednak jak pokazują poniższe zestawienia, jest to ogromna pula informacji, którą w celach porównawczych należy wykorzystać na etapie makroregionalnym. Może okazać się to istotną, dodatkową kwestią w potwierdzeniu zarysowanych obszarów poszczególnych mezoregionów intensywnego zasiedlenia lub ewentualnie wskazywać na inne strefy wzmózonego wykorzystania przez społeczności neolityczne, gdzie dokładna klasyfikacja kulturowa materiałów źródłowych była niemożliwa (m.in. ze względu na silne rozdrobnienie ceramiki i występowanie w znacznej przewadze krzemieni, co z kolei może wskazywać na strefę gospodarczego zaplecza osiedli). Jednakże już na dalszych etapach uszczegółowiania obrazu struktury osadniczej, wobec podstawowego założenia równoczesowości stanowisk, wykorzystanie tej puli informacji w sposób bezpośredni jest wykluczone.

Konstruowanie hipotez na temat budowy struktur osadniczych na interesującym nas obszarze jest oparte na rozmieszczeniu punktów osadniczych na poszczególnych mapach tematycznych. Łącznie na podstawie kwerendy archiwów, AZP oraz literatury pozyskano 3500 stanowisk, na które składa się 3919 faktów osadniczych. W rozważaniach ujęto oprócz stanowisk uznanych jako ślady osad, obozowisk czy punktów działalności gospodarczej (m.in. miejsca pozyskiwania i obróbki surowców kamiennych czy bursztynu), także stanowiska sepulkralne (cmentarzyska, pojedyncze groby, kurhany czy domniemane megality). Ponadto wzięto pod uwagę skarby brązowe, pojedyncze przedmioty brązowe oraz luźne znaleziska narzędzi kamiennych, krzemieniowych oraz z kości i rogu.

Na podstawie gruntownego rozpoznania uwarunkowań środowiskowych, wyróżniono 8 mezoregionów: w dorzeczu środkowej Obry, środkowej Mogilnicy, Mosiny, Jeziora Bytyńskiego, Jeziora Zbąszyńskiego, dorzeczu górnej Obry, Kotliny Kargowskiej oraz Jeziora Młyńskiego), z których każdy stanowił nieco odmienną w swej charakterystyce niszę ekologiczną. Ich analiza została przeprowadzona głównie pod kątem uzyska-

nia informacji na temat środowiskowych uwarunkowań miejsc wybranych na osiedlenie się przez społeczności doby neolitu i początków epoki brązu. Poszczególne obszary były pożądane dla osadnictwa w zdecydowanie większym natężeniu niż inne. Ich geosrodowiskowa charakterystyka pozwala na sformułowanie ogólnych wniosków dotyczących preferencji przedstawicieli poszczególnych kultur w kwestii wyboru terenu dla sezonowego lub trwałego osadnictwa, a także stref wykorzystania gospodarczego. Każdy element struktury osadniczej determinował potrzebę znalezienia innego zbioru współwystępujących czynników naturalnych. Dodatkowo każdy system kulturowy preferował nieco odmienny „pakiet” uwarunkowań środowiskowych dla poszczególnych zadań osadniczo-gospodarczych.

W niniejszych rozważaniach nie były brane pod uwagę wyłącznie elementy środowiskowe, ale także ewentualna możliwość zaistnienia czynników ekonomicznych i strategicznych. Rozpatrywano możliwości wpisania się w siatkę lokalnych powiązań transmisji wzorców kulturowych, jak i w sieć dalekosiężnych szlaków handlu. Nie bez znaczenia jest także aspekt strategiczny w doborze terenu pod zasiedlenie. Zarówno w kwestii defensywnej, jak i np. kontrolowania newralgicznych miejsc przeprawy przez większe rzeki czy obserwacji obcych społeczności. Z tego względu oprócz mezoregionów wyróżniających się znacznym nagromadzeniem stanowisk wyznaczono obszary w miejscach wododziałów, jak i łączników dorzeczy większych rzek, a także regiony o wyjątkowym stopniu monokulturowym śladów osadnictwa, które mogą wskazać na dodatkowe preferencje danego ugrupowania kulturowego w kwestii uwarunkowań osadnictwa.

W niniejszej pracy rozważania nad strukturami osadniczymi oparto na trzech poziomach analitycznych. Pierwsze dwa, omówione powyżej, są do siebie zbliżone pod względem możliwości zastosowania narzędzi badawczych i reguł wnioskowania. Trzeci poziom – mikroregionalny porusza nieco odmiennie aspekty, zwracając uwagę na inne elementy budowy struktury osadniczej, przede wszystkim na położenie wydzielonego osiedla centralnego (głównego) względem poszczególnych uwarunkowań środowiskowych, a następnie układ i wzajemne powiązania między pozostałościami niższej rangi, stanowiskami sepulkralnymi oraz znaleziskami luźnymi i skarbami. Na podstawie zasięgu tych stanowisk związanych z osiedlem określono granicę obszaru eksploatowanego przez osadę. Jego kształt jest bezpośrednio związany z zastanymi na danym obszarze warunkami naturalnymi, determinującymi rozkład pozostałości osadniczych. Kolejnym etapem może być ewentualne określenie zasięgu oddziaływania osady centralnej. Jednakże pula danych, na podstawie których można dokładnie określić ten element, musi być odpowiednio duża. Sposób rejestracji stanowisk w systemie akcji AZP nie pozwala na przeprowadzenie tego typu obserwacji. Zatem do rozważań w systemie mikroregionalnym wyselekcjonowano osady rozpoznane także w jakimś stopniu wykopaliskowo, co mogło potwierdzić ich status osiedla głównego. Wybrane stanowiska reprezentują przynajmniej w jednym przypadku każdą jednostkę kulturową omawianą w niniejszej pracy (mikroregiony: Bonikowa, Bruszczeza, Dalabuszek, Gostynia, Kielczewa, Łęk

Małych, Mosiny i Racotu). Dodatkowo, aby analiza mogła być bardziej precyzyjna, powinna ją poprzedzać prospekcja powierzchniowa całego terenu uznanego za strefę eksploatacji badanego osiedla. W rozważaniach obok osad ujęto także (w dwóch przypadkach) stanowiska sepulkralne (Łęki Małe, Dalabuszki). Uznano, iż rozpoznane groby podkurhanowe stanowią równie ważki czynnik strukturotwórczy rozkładu osadnictwa. Rozpoznanie wzajemnych zależności w momencie obrania za główny punkt odniesienia cmentarzyska może wskazać dodatkowe możliwości interpretacyjne. Ponadto zastosowanie analizy polegającej na próbie ustalenia hipotetycznego miejsca założenia osady centralnej na podstawie usytuowania stanowiska sepulkralnego oraz rozkładu pozostałych stanowisk mniejszej rangi, może ujawnić kolejne cechy struktur osadniczych, które nie mogły być dostrzeżone wobec prowadzenia tylko jednostronnej obserwacji z perspektywy zweryfikowanego osiedla.

Stopień rozpoznania struktury osadniczej danego mikroregionu jest oczywiście wprost proporcjonalny do stopnia rozpoznania osady głównej. Bez uzyskania odpowiednich danych na podstawie badań nie sposób określić obszaru eksploatacji oraz zasięgu oddziaływania osiedla. Każdy z opisanych mikroregionów odznacza się innym stopniem rozpoznania zarówno wykopaliskowego, jak i powierzchniowego. Bezwzględnie największą pulą informacji dysponujemy na temat stanowisk w Bruszczewie (osada obronna) oraz w Łękach Małych (cmentarzysko kurhanowe). Wieloletnie badania wykopaliskowe oraz prowadzona równocześnie wielokrotna prospekcja powierzchniowa pozwalają bardziej wnikliwie prześledzić wzajemne powiązania punktów osadniczych oraz sposoby prowadzenia wymiany, jak i stopień intensywności kontaktów. Są to stanowiska o skrajnie odmiennym charakterze, ale zarejestrowane liczne zabytki i surowce dają duże możliwości interpretacyjne. Następnie mikroregiony Racotu i Kielczewa także opierają się na rozpoznaniu wykopaliskowym, które w pełni potwierdza wysoką rangę tych stanowisk i pozwala upatrywać w nich osiedli centralnych. Jednak w tym przypadku problemem są opublikowane jedynie zdawkowe informacje i potencjału tych stanowisk wciąż nie można wykorzystać. Kolejne cztery mikroregiony: Mosiny, Bonikowa, Dalabuszek i Gostynia znane są z literatury i przede wszystkim licznych danych archiwalnych. Ich duże znaczenie zostało dowiedzione w trakcie akcji AZP przez licznie rejestrowane punkty osadnicze oraz znaleziska luźne, a także zdjęcia lotnicze (Bonikowo), jak też sondże wykopaliskowe (Puszczukowo). Jednakże brak pełniejszych danych wyklucza możliwość precyzyjnego formułowania hipotez dotyczących kwestii strategii eksploatacji środowiska i co za tym idzie struktury osadnictwa na poziomie mikroregionalnym. Wobec istotnie zróżnicowanego stopnia rozpoznania badawczego wyróżnionych stanowisk i mikroregionów ich wzajemne porównywanie jest przez to bardzo skomplikowane i wobec tego nie można doszukiwać się bezpośrednich analogii.

Mikroregiony zazwyczaj zbudowane były wokół osady głównej (Bonikowo, Bruszczewo, Mosina, Racot), jednakże równie istotne mogły być cmentarzyska, odgrywające także kluczową rolę w strukturach osadniczych (Dalabuszki, Łęki Małe). Ponadto te główne elementy mogły występować również jako jednostki równoważne. Następna możli-

wość, która powinna być brana pod uwagę w kwestii rangi stanowisk wchodzących w skład danego mikroregionu, to brak wyróżniającej się osady centralnej, a jedynie istnienie zgrupowania stanowisk o mniejszej, równej względem siebie randze (Kotlina Kargowska).

Do rozpatrywanych elementów tworzących określony układ należały także osady mniejszej rangi, ślady i punkty osadnicze, stanowiska sepulkralne oraz znaleziska luźne: kamienne i metalowe, a także skarby. Rozkład stanowisk danego typu i rangi względem siebie, a przede wszystkim wyróżnionej osady centralnej stanowił podstawową bazę informacji o mikroregionie. Następnie należało prześledzić położenie opisywanego układu względem poszczególnych elementów środowiska naturalnego (hydrografii, geomorfologii i gleb). Analiza rozpoznanego charakteru rozprzestrzenienia stanowisk, ich skupiskowość lub rozproszenie względem wymienionych elementów oraz osady centralnej pozwoliły określić zróżnicowanie strefowe w obrębie wspomnianych mikroregionów, wydzielając trzy poziomy (strefy o zróżnicowanym natężeniu eksploatacji środowiska).

Kolejną rozpatrywaną kwestią był zasięg oddziaływania mikroregionu, czyli prowadzone kontakty o wymiarze ponadregionalnym. Określano je na podstawie zarejestrowanych zabytków i surowców obcej proveniencji. Ponadto pewne uchwytnie wzorce kulturowe zastosowane na nowym osadniczo terenie także stanowią istotną informację dla próby rekonstrukcji zasięgu oddziaływania. Może to być także wynik oddziaływania większego centrum kulturowego i gospodarczego (np. Kujawy) na obszary znajdujące się poza obrębem tej ekumeny osadniczej. Często jest to także skutkiem ewentualnego przeludnienia i szukania nowych obszarów kolonizacji, gdzie budowane osady były praktycznie replikami osiedli znanych z terenów, z których się wywodzą (Racot w grupie brzesko-kujawskiej). W takim przypadku naturalnie cyrkulacja dóbr odbywała się w głównej mierze na linii nowo powstałe centrum osadnicze – obszar macierzysty.

Struktury mikroregionów zmieniały się w przeciągu trwania neolitu i początków epoki brązu. Ich układ wyznaczały nie tylko uwarunkowania środowiskowe, ale także tło genetyczne, różnorodne strategie wymiany czy typ prowadzonej gospodarki. Jednakże zmiany w wewnętrznym rozplanowaniu organizmów osadniczych były widoczne nie tylko na przestrzeni epok, ale również w obrębie danego ugrupowania kulturowego, gdzie zarejestrowano znaczące odstępstwa od lansowanych reguł przestrzennego rozplanowania mikroregionów (region Przełomu Warty między Puszczykowem a Mosiną). Świadczy to o gradacji nie tylko rangi mikroregionów, ale także zróżnicowaniu strategii ich rozmieszczenia oraz pełnionej funkcji.

ROZDZIAŁ V. PRZEMIANY STRUKTUR OSADNICZYCH ORAZ SPOSOBÓW WYKORZYSTANIA ŚRODOWISKA W NEOLICIE I POCZĄTKACH EPOKI BRĄZU W DORZECZU GÓRNEJ I ŚRODKOWEJ OBRZY

Teren poddany niniejszym badaniom odznacza się wyraźnie uchwytną sekwencją przemian struktur osadniczych, rejestrowaną w wymiarze przede wszystkim kulturowym. Każda z wyodrębnionych jednostek taksonomiczno-kulturowych ma cechy uwi-

daczniające się na różnych poziomach, które także w pewnym stopniu ją różnią od pozostałych systemów kulturowych. Ponadto przemiany osadnictwa w neolicie i początkach epoki brązu wykazywały zmianę w systemie sinusoidalnym. Po okresie wzmożonego rozwoju struktur osadniczych nastąpił uchwytyny regres.

Odrębnie należy potraktować mikroregion Przełomu Warty między Mosiną a Puszczykowem. Organizacja tej enklawy osadniczej była nieco odmienna od pozostałych. Struktura mikroregionu nie zmieniła się w czasie neolitu i początkach epoki brązu. Była jednakowa dla wszystkich ugrupowań kulturowych tam zarejestrowanych. Na niewielkim terenie eolicznych piasków pokrywowych znajdowały się wyłącznie osady znacznych rozmiarów, prawdopodobnie tej samej rangi, powiązane między sobą. Łącznie stanowiły centrum osadnicze regionu. Towarzyszyły im jedynie nieliczne małe ślady osadnicze usytuowane już poza piaszczystym wyniesieniem, nad krawędzią Doliny Warty. W tym miejscu były w naturalny sposób związane z gospodarczym wykorzystaniem rzeki. Następnie wokół opisywanej enklawy kolejne ślady osadnictwa rejestrowane są wyłącznie od południa, po drugiej stronie Kanału Obry (Mosinki). Odmienność struktury tego mikroregionu podyktowana była wyjątkowym położeniem nad największym ciekim wodnym w regionie i sytuowaną tutaj przeprawą na drugą stronę tej rzeki. Przede wszystkim struktura osadnicza mikroregionów determinowana była przez typ gospodarki, który zmieniał się wraz z systemami kulturowymi. Jedynie w przypadku okolic Mosiny mamy do czynienia ze specyficznym mikroregionem wyspecjalizowanym w „obsłudze” przeprawy rzecznej. Rola tego miejsca nie zmieniała się w przeciągu całego rozpatrywanego okresu.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona w niniejszej pracy problematyka przemian struktur osadniczych w dorzeczu górnej i środkowej Obry w neolicie i początkach epoki brązu została zanalizowana pod kątem geografii osadnictwa. Wykorzystano wszelkie informacje zawarte w archiwach oraz wyniki badań AZP. Szczególnie istotna wydaje się próba wdrożenia w proces badawczy tej ogromnej puli danych pozyskanych na podstawie badań powierzchniowych, często pomijanych ze względu na dużą krytykę jaka się z nimi wiąże. Mimo to zastosowanie tych informacji na tak znacznym obszarze i w istotnej rozpiętości chronologicznej pozwoliło na uzyskanie próby o wielkości wiarygodnej statystycznie. Następnie zostały rozpoznane środowiskowe uwarunkowania lokalizacji stanowisk względem najważniejszych elementów przyrodniczych. Jednakże, aby można było rozpatrzeć te kwestie, prześledzono wyniki i sposoby badawcze prowadzonych dotychczas badań paleogeograficznych zarówno w Wielkopolsce, jak i w innych regionach.

Przemiany struktur osadniczych w dorzeczu górnej i środkowej Obry zostały ujęte w aspekcie geografii osadnictwa, z dużym naciskiem na problem paleogeografii tego obszaru. Starano się podjąć tę problematykę odnośnie do neolitu i początków epoki

brązu, omawianych dotychczas w marginalnym stopniu. Jednakże jest to zarys o ogromnej złożoności poruszanych problemów, stanowiący tylko głos w otwierającej się szerszej dyskusji, znamionujący coraz większe pole badawcze nad kształtowaniem się strategii adaptacji zróżnicowanych środowisk i cech rozwoju zasiedlenia, charakteryzujących poszczególne społeczności z młodszej epoki kamienia w tej części Wielkopolski.

Praca ta powinna być traktowana jako pierwszy etap polegający na zbudowaniu podstawy źródłowej. Stanowi ona punkt wyjścia do dalszych badań w obrębie większego projektu, mającego na celu rozpoznanie strategii gospodarczych społeczności z młodszej epoki kamienia i początków epoki brązu. Wymaga to poszerzenia zebranych dotychczas danych o badania paleośrodowiskowe i archeologiczne. Wzbogacenie spektrum analitycznego i metodycznego pozwoli na rozwijanie badań nad pradziejowymi społecznościami egzystującymi w strefie zlewni Obry.

THE SETTLEMENT CHANGES IN THE UPPER AND MIDDLE OBRA RIVER BASIN
IN THE NEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE. THE SETTLEMENT GEOGRAPHY

Summary

The middle and upper Obra river basin is an environmentally unique area. This large area, located in the vicinity of black soil sheets, is characterized by very favorable conditions for human occupation. The first Neolithic settlements are related to the Linear Band Pottery culture. The most commonly represented Neolithic societies belong to the Funnel Beaker Culture. During the Late Neolithic, the area was less intensively occupied. This process may be related to climate changes. The Early Bronze Age was represented in the middle Obra river basin by the Kościan group of the Unetice culture – a local community with the barrow cemetery in Łęki Małe and the fortified settlement in Bruszczewo. A continuous occupation of this area from the Early Neolithic Age to the Early Bronze Age has been proved.

Marcin Szydłowski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych,
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin, Poland